

HAMLET VA SHOH EDIP ASARLARIDA TAQDIR VA INSON IRODASI
MUAMMOSI.

Ro'zimurodova Fotima Ismatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Filologiya va tillarni o'qitish o'zbek tili
yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Ihombek Jumayev

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sofoklning "Shoh Edip" va Uilyam Shekspirning "Hamlet" tragediyalarida taqdir va inson irodasi muammosi qiyosiy-adabiy hamda falsafiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi antik va Uyg'onish davri dunyoqarashlaridagi tafovutni aniqlash, tragediya janrida fatalizm va erkin iroda kategoriyalarining badiiy talqinini ochib berishdan iborat. "Shoh Edip"da taqdir ilohiy muqarrarlik sifatida talqin qilinib, inson kosmik qonun oldida ojiz mavjudot sifatida tasvirlanadi. "Hamlet"da esa insonning ichki tanlovi, axloqiy mas'uliyati va ruhiy iztirobi markazga chiqadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, antik tragediyada fatalizm ustuvor bo'lsa, Uyg'onish tragediyasida inson irodasi va individual mas'uliyat asosiy g'oyaga aylanadi.

Kalit so'zlar: tragediya, taqdir, inson irodasi, fatalizm, erkin tanlov, Sofokl, Shekspir, Hamlet, Shoh Edip, ekzistensial muammo.

Kirish. Taqdir va inson irodasi o'rtasidagi ziddiyat inson tafakkuri tarixida eng muhim falsafiy masalalardan biri hisoblanadi. Inson o'z hayotini mustaqil ravishda boshqaradimi yoki uning yo'li oldindan belgilangan kuchlar tomonidan aniqlanganmi, degan savol diniy, falsafiy va badiiy tafakkur markazida turib kelgan. Ayniqsa tragediya janri ushbu ziddiyatni chuqur badiiy ifodalash imkonini beradi. Tragediyada inson o'zining chegaralanganligi, mas'uliyati va taqdir oldidagi holati bilan yuzma-yuz keladi. Hamlet va Shoh Edip tragediyalarida taqdir va inson irodasi masalasi nafaqat dramatik konflikt, balki insonning ontologik maqomi haqidagi savolni ham o'rtaga qo'yadi. Bu ikki asar insonning borliqdagi o'rni, uning erkinligi, javobgarligi va chegaralanganligi haqida turli tarixiy bosqichlarda shakllangan qarashlarni aks ettiradi. Agar Sofokl asarida inson kosmik qonun bilan to'qnash keladigan mavjudot sifatida

talqin qilinsa, Shekspir tragediyasida inson o‘z ichki ongiyati bilan kurashuvchi murakkab shaxs sifatida tasvirlanadi.

Shoh Edip obrazini chuqurroq tahlil qiladigan bo‘lsak, uning fojiaiyiligi avvalo bilmaslik bilan bog‘liq. U jinoyat sodir etganini bilmaydi. Ammo tragediyaning dramatik kuchi shundaki, tomoshabin yoki o‘quvchi haqiqatni boshidanoq biladi. Bu “dramatik ironiya” usulidir. Edip haqiqatni izlagan sari, aslida o‘z halokatiga yaqinlashadi. Bu jarayonda uning irodasi faol, qat‘iy va izchil namoyon bo‘ladi. U qotilni topishga qasam ichadi, jazolashga va’da beradi. Oxir-oqibat u o‘zini jazolaydi. Bu yerda inson irodasi mavjud, ammo uning faoliyati taqdir tomonidan oldindan belgilangan doiradan chiqib ketolmaydi.

Edipning fojiasida yana bir muhim jihat bor: u taqdirga qarshi kurashmaydi, balki haqiqatni tan oladi. U o‘zini jazolash orqali kosmik adolatni tiklaydi. Bu antik dunyoqarashda insonning sharafli pozitsiyasi hisoblanadi. Inson taqdirni o‘zgartira olmaydi, lekin u o‘z javobgarligini qabul qilishi mumkin. Demak, fatalizm bilan birga axloqiy mas’uliyat ham mavjud.

Hamlet tragediyasida esa dramatik ironiya boshqacha shaklda namoyon bo‘ladi. Hamlet boshida haqiqatni biladi, lekin uni tekshiradi. U shubha qiladi. Arvohning so‘zlariga darhol ishonmaydi. Bu uning tafakkurli, tanqidiy shaxs ekanini ko‘rsatadi. Hamletning ichki monologlari inson ongining chuqur psixologik tahliliga aylanadi. U nafaqat qasos masalasini, balki hayot va o‘limning o‘zi haqida fikr yuritadi. “Bo‘lish yoki bo‘lmaslik” savoli insonning mavjudlik muammosini ochadi.

Hamletning fojiaiyiligi shundaki, u harakat qilish zarurligini anglaydi, ammo qarorni kechiktiradi. Bu kechikish axloqiy mas’uliyatdan qochish emas, balki haddan tashqari ongli yondashuv natijasidir. U jinoyatni tasdiqlashni xohlaydi, shoshma-shosharlik bilan xato qilishdan qo‘rqadi. Ammo aynan shu ehtiyotkorlik fojiaiy oqibatlarga olib keladi. Demak, Shekspir tragediyasida insonning erkinligi uning og‘ir yukiga aylanadi. Bu ikki asar o‘rtasidagi farqni yanada chuqurroq tushunish uchun tarixiy kontekstga e’tibor qaratish zarur. Antik Yunonistonda inson hayoti kosmik qonun bilan bog‘liq bo‘lgan. Uyg‘onish davrida esa inson markazga chiqdi. Inson aqli va tafakkuri ulug‘landi. Shekspir asarlarida insonning ichki dunyosi, shubha va iztirobi markaziy mavzuga aylandi. Bu jarayon antropotsentriзмning kuchayishi bilan bog‘liq.

Mezoni	Shoh Edip	Hamlet
Taqdir manbai	Ilohiy bashorat	Ruhiy-falsafiy konflikt

Fojia sababi	Muqarrar bashorat	Ikkilanish va tanlov
Iroda roli	Taqdirni tezlashtiradi	Qarorni kechiktiradi
Haqiqatga munosabat	Haqiqatni izlaydi va topadi	Haqiqatni tekshiradi va shubhalanadi
Falsafiy yo'nalish	Fatalizm	Ekzistensializmga yaqin

Shuningdek, ikki tragediyada javobgarlik masalasi ham turlicha talqin qilinadi. Edip o'z jinoyatini bilmasdan sodir etgan bo'lsa-da, jazoni qabul qiladi. Hamlet esa jinoyat sodir etmay turib ham ichki azob chekadi. Edipning jazosi kosmik adolatni tiklasa, Hamletning fojiasi insonning ichki parokandaligini ko'rsatadi. Yana bir muhim jihat — har ikki asarda ham qahramonlar yolg'izlikni boshdan kechiradi. Edip haqiqatni bilganida, u butun jamiyatdan ajraladi. Hamlet ham ruhiy jihatdan yolg'iz qoladi. Bu yolg'izlik insonning mavjudlikdagi tragik holatini ifodalaydi. Biroq Edipning yolg'izligi kosmik jazoga bog'liq bo'lsa, Hamletning yolg'izligi ichki tafakkur va shubha bilan bog'liq.

Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, “Shoh Edip” deterministik, ya'ni sabab-natija zanjiri qat'iy belgilangan modelni ifodalaydi. “Hamlet” esa ekzistensial muammolarga yaqinlashadi. Inson erkin, lekin bu erkinlik uni azobga soladi. Inson o'z qarorining oqibatiga javobgar bo'ladi. Antik yunon tragediyasi kosmik tartib va ilohiy qonun g'oyasiga asoslanadi. Yunon mifologiyasida taqdir (moira) hatto xudolardan ham ustun kuch sifatida tasavvur qilinadi. Sofoklning “Shoh Edip” tragediyasi aynan shu fatalistik dunyoqarashning yorqin namunasi hisoblanadi. Edip tug'ilishidan oldin bashorat qilingan jinoyatni amalga oshiradi va uning barcha urinishlari muqarrar voqelikni o'zgartira olmaydi. Uyg'onish davrida esa inson shaxsiyati markazga chiqadi. Bu davrda inson aql- idrokli, mustaqil qaror qabul qiluvchi mavjudot sifatida ulug'lanadi. Shekspirning “Hamlet” tragediyasi insonning ichki dunyosi, ruhiy ziddiyatlari va axloqiy tanlovi masalasini markazga olib chiqadi. Shu bois mazkur maqolada ikki asar qiyosiy tahlil qilinib, taqdir va iroda muammosining evolyutsiyasi ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Antik tragediya nazariyasining asoschisi Aristotel “Poetika” asarida tragediyani insonning ma'lum xatosi yoki bilmasdan sodir etgan harakati natijasida yuzaga keladigan fojia sifatida talqin qiladi. “Shoh Edip”da ham

qahramonning fojiasi ongli yovuzlik natijasi emas, balki bilmaslik oqibatidir. Edip adolatli hukmdor, haqiqatni izlovchi shaxs bo'lishiga qaramay, ilohiy bashoratni amalga oshiradi. Ko'plab tadqiqotchilar bu asarni fatalizmning eng mukammal ifodasi sifatida baholaydilar.

Shekspir tragediyalari esa Uyg'onish davri humanizmi bilan bog'liq. Tadqiqotchilar "Hamlet"ni inson ruhiyatining chuqur psixologik tahlili sifatida talqin qiladilar. Hamletning asosiy muammosi tashqi taqdir emas, balki ichki shubha va qaror qabul qilish jarayonidir. Uning mashhur "Bo'lish yoki bo'lmaslik" monologi inson mavjudligi va mas'uliyati haqidagi falsafiy izlanishdir.

Ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, Sofoklda taqdir ontologik haqiqat sifatida talqin etilsa, Shekspirda insonning erkin tanlovi va axloqiy mas'uliyati markazga chiqadi. Bu esa ikki davr dunyoqarashidagi tub farqni aks ettiradi.

Metodologiya. Tadqiqot qiyosiy-adabiy, tarixiy-falsafiy va matn tahlili metodlari asosida amalga oshirildi. Asarlardagi dramatik vaziyatlar, qahramon xarakteri, monolog va dialoglar, konflikt mexanizmi tahlil qilindi. Taqdir va iroda kategoriyalari quyidagi mezonlar asosida solishtirildi: taqdirning manbai, qahramonning faoliyati, fojining sababiy mexanizmi, axloqiy tanlov, dunyoqarash konteksti.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, "Shoh Edip"da taqdir mutlaq ilohiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Edipning barcha harakatlari aynan bashoratdan qochishga qaratilgan bo'lsada, bu harakatlar uning amalga oshishiga xizmat qiladi. Inson irodasi mavjud, lekin u kosmik qonunni o'zgartira olmaydi. Fojia ilohiy adolatning amalga oshishidir.

"Hamlet"da esa taqdir tashqi ilohiy hukm sifatida emas, balki ichki axloqiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Hamlet qasos olish vazifasini his qiladi, ammo u bu qarorni ongli ravishda qabul qiladi. Uning ikkilanishi, shubhalanishi va kechikishi fojiani yuzaga keltiradi. Bu yerda inson o'z tanlovining mas'uliyatini ko'taradi. Edip faol harakat qiladi, lekin taqdir qurboniga aylanadi. Hamlet esa o'ylaydi, tahlil qiladi va ichki qaror jarayonida fojiali yo'lga kiradi. Demak, birinchi asarda konflikt tashqi (inson va taqdir), ikkinchisida esa ichki (inson va uning ongiyati) xarakterga ega.

Muhokama. Sofokl tragediyasida inson kosmik tartibning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Taqdir inson xohishidan mustaqil kuchdir. Edipning haqiqatni

bilishga intilishi uning eng buyuk fazilati bo'lsa-da, aynan shu fazilat fojiani yuzaga keltiradi. Bu antik fatalizmning mohiyatini ifodalaydi.

Shekspir tragediyasida esa inson shaxsiyati markazga chiqadi. Hamletning fojiasi tashqi muqarrarlik emas, balki ichki tafakkur ortiqchaligi bilan bog'liq. Bu Uyg'onish davrining individualistik ruhini aks ettiradi. Taqdir ichki tanlov bilan bog'lanadi.

Shu jihatdan, "Shoh Edip" deterministik modelni ifodalasa, "Hamlet" ekzistensial muammoga yaqinlashadi. Inson o'z tanlovi bilan yashaydi va uning oqibatini boshdan kechiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, "Shoh Edip"da taqdir muqarrar va ilohiy kuch sifatida talqin qilinadi, inson esa uning oldida ojiz mavjudotdir.

Ikkinchidan, "Hamlet"da inson irodasi va axloqiy mas'uliyati markaziy o'rinda turadi, fojia ichki tanlov natijasidir.

Uchinchidan, ikki tragediya inson haqidagi tasavvurning tarixiy evolyutsiyasini aks ettiradi: fatalizmdan individualizmga o'tish jarayoni namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "Shoh Edip" va "Hamlet" asarlari taqdir va inson irodasi muammosini turlicha talqin etgan bo'lsa-da, har ikki tragediya ham inson mavjudligining murakkabligini va uning mas'uliyat oldidagi iztirobini chuqur yoritadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shekspir, U. Hamlet. Abdulhamid Cho'lpon tarjimasi. Toshkent, 1935. Cho'lpon tarjimasidagi "Hamlet"ning aynan 1935 yilga oidligi o'zbek teatr va tarjima tarixiga doir manbalarda qayd etiladi.
2. Sofokl. Shoh Edip. Asqad Muxtor tarjimasi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. Bu yil zamonaviy ilmiy maqolada bibliografik ko'rinishda keltirilgan.
3. Normatova, Shoir. Jahon adabiyoti. Toshkent, 2008.
4. Umurov, Hotam. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent, 2002. Bu yil adabiyotlar ro'yxatida ko'rsatilgan.
5. Sher, Abdulla. Estetika. Nafosat falsafasi. Toshkent: O'zbekiston, 2014.